Boekrecensie

Heeft het liberalisme gefaald?

door Paul M.A. Werker

Bespreking van Patrick J. Deneen, Why Liberalism Failed, *Yale University Press, Londen, 2018. ISBN 978 0 300 24002 3.*

Het liberalisme heeft gefaald. Dit is de prikkelende conclusie van Patrick J. Deneen in zijn in 2018 uitgebrachte boek, *Why Liberalism Failed*. Het liberalisme, en in het verlengde daarvan de liberale democratie, vallen ten prooi aan een reeks serieuze problemen: geen oppervlakkige uitdagingen, maar structurele weeffouten. Deneen benoemt hierbij een fundamentele paradox: het success van dit politieke systeem zal uiteindelijk zijn eigen falen inleiden.

Omgeslagen optimisme

In 1992 werd het boek *The End of History and the Last Man* uitgebracht, geschreven door Francis Fukuyama: een verdere uitwerking van ideeën uit een eerder artikel, *The End of History?*. In dit geschrift beargumenteert Fukuyama dat met de overmacht van de Westerse liberale democratie – welke tot stand is gekomen tijdens de Koude Oorlog en met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie – een eind is gekomen aan de geschiedenis *an sich*: "That is, the end-point of mankind's ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human government" (Fukuyama 1989).

De argumenten van Fukuyama spraken (en spreken) tot de verbeelding. Met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie was de definitieve overwinning behaald op de *evil empire*. De Westerse liberale democratieën blonken van zelfvertrouwen: politieke verschillen werden overwonnen door *Third Way*-beleid in (onder meer) de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, alsook in Nederland met zijn opeenvolgende paarse kabinetten; economisch gezien maakten de Verenigde Staten (en ook bijvoorbeeld Nederland) een periode van ongekende hoogconjunctuur door; globalisering ontsloot een steeds groter deel van de wereld voor vrijhandel en internationale samenwerking.

20 jaar na het begin van het nieuwe millennium is het optimisme omgeslagen. De financiële crisis in 2008 stortte de wereldeconomie in een diepe recessie, en vormde een pijnlijke herinnering aan de keerzijde van economische verwevenheid. Verdere crises, politieke atrofie, en toenemende mates van politieke ontevredenheid resulteerden uiteindelijk in twee geopolitieke schokken: de Brexit, en de overwinning van Donald Trump, beide in 2016. Hoe heeft dit kunnen gebeuren?

Op deze en andere vragen biedt het boek van Deneen intrigerende antwoorden. In deze bespreking zullen een aantal in het oog springende elementen in Deneens boek worden behandeld: hoe het liberalisme vrijheid heeft geherdefinieerd; waarom in liberale democratieën de overheid steeds meer macht en zeggenschap vergaart; de invloed van technologie op vrijheid (het is niet wat u denkt); en afsluitend welke conclusie Deneen trekt.

De herdefinitie van vrijheid

De definitie van het begrip vrijheid is geen constante in de geschiedenis. De oude Grieken en Romeinen, en later de christelijke denkers, keken anders tegen het concept vrijheid aan dan filosofen binnen het liberalisme: Deneen benoemt de diametraal andere wijze waarop vrijheid werd (en wordt) begrepen en uitgeoefend. Volgens hem was er in de oudheid erkenning van de noodzaak van een gepaste mate van zelfbestuur (i.e. van de eigen persoon). Vrijheid, op deze wijze benaderd, was niet doen wat men wilde, maar het verkiezen van het *juiste* en *deugdzame* pad: "To be free, above all, was to be free from enslavement to one's own basest desires, which could never be fulfilled, and the pursuit of which could only foster ceaseless craving and discontent. Liberty was thus the condition achieved by self-rule, over one's own appetites and over the longing for political dominion" (Deneen, p. 100).

De oervaders van het liberalisme hebben deze definitie van vrijheid verdrongen uit de heersende stroming van het politieke denken. In plaats daarvan spreekt men over "de vrijheid van het individu om zijn of haar eigen leven naar eigen inzicht vorm te geven (...) op alle terreinen, van het geestelijke tot het economische leven. Liberalen vertrouwen erop dat elke burger het beste weet wat goed voor hem is en wat bij hem past. De grens van ieders handelingsvrijheid ligt waar

iemand een ander in diens vrijheid aantast of schade berokkent" (Van Schie 2021, 11).

Waar het nastreven van het juiste en het deugdzame wel kan bestaan in een liberale omgeving, is dat andersom per definitie niet mogelijk. Vroege liberale wijsgeren ageerden tegen het vasthouden aan traditie en gebruiken, welke een fundamenteel onderdeel vormen van juist en deugdzaam leven, omdat deze leiden tot een gebrek aan reflectie en mentale stagnatie. In *On Liberty* spreekt J.S. Mill over de '*despotism of custom*', en reflecteert daarbij op de staat van het Oosten (i.e. Azië): "Custom is there, in all things, the final appeal; Justice and right mean conformity to custom; the argument of custom no one, unless some tyrant intoxicated with power, thinks of resisting. And we see the result. Those nations must once have had originality (...) they made themselves all this, and were then the greatest and most powerful nations in the world. What are they now? The subjects or dependents of tribes whose forefathers wandered in the forests when theirs had magnificent palaces and gorgeous temples. (...) A people, it appears, may be progressive for a certain length of time (...): when does it stop? *When it ceases to possess individuality* [cursivering toegevoegd; PW]" (Mill 2002, 59).

Leidt een samenleving ingericht op het nastreven van het juiste en het deugdzame, in lijn met traditie en gebruiken, onvermijdelijk tot stagnatie? En: als de oude definitie van vrijheid, zoals Deneen bepleit, superieur is, waarom bevindt deze zich dan in de verdrukking in de 'markt van ideeën'?

Mondt het liberalisme uit in een samenleving van bandeloosheid? Waar de nadruk op het eigenbelang leidt tot het grenzeloos najagen hiervan, zowel in het publieke als in het private domein? Deneen benoemt daarbij een probleem: "human appetites are insatiable, and the world is limited. For both of these reasons, we cannot be truly free in the modern sense. We can never attain satiation, and will be eternally driven by our desires rather than satisfied by their attainment. And in our pursuit of the satisfaction of our limitless desires, we will very quickly exhaust the planet" (Deneen, p. 125).

Het individu en de staat

Binnen het liberalisme bestaat een breed scala aan varianten welke op verschillende momenten in de tijd zijn ontstaan en zich verder hebben ontwikkeld. De kern van al het liberale denken is dat de vrijheid voorop staat, de nadruk op individuele vrijheid ligt, en er sprake is van afkeer van betutteling (Van Schie 2021).

Klassiek-liberalen stellen het individu centraal en pleiten voor een kleine overheid (als noodzakelijk kwaad). Sociaal-liberalen zien het individu als onderdeel van een groter geheel. Daarbinnen kan de staat een ondersteunende en faciliterende rol spelen. Deneen stelt dat, ondanks de aanzienlijke antropologische verschillen tussen deze beide stromingen en de daarmee samenhangende verschillen in beleidsvisies, het mogelijk is een gemeenschappelijke onderstroom te

onderscheiden: "(...) the right and left cooperate in the expansion of both statism and individualism (...), using different means, and claiming different agendas. This deeper cooperation helps to explain how (...) contemporary liberal states – whether in Europe or America – have become simultaneously both more statist, with ever more powers and activity vested in central authority, and more individualistic, with people becoming less associated and involved with such mediating institutions as voluntary associations, political parties, churches, communities, and even family" (Deneen, p. 46). Anders gezegd: de staat is verworden tot de aanjager van het individualisme, terwijl het individualisme de primaire bron vormt van de uitbreiding van de macht en de bevoegdheden van de staat.

Volgens Deneen baseren zowel 'klassieke' als 'progressieve' liberalen de uitbreiding van het liberalisme op de bevrijding van het individu van de beperkingen van plaats, traditie, cultuur en ongekozen relaties: "Both traditions (...) can be counted as liberal because of this fundamental commitment to liberation of the individual and to the use of natural science, aided by the state, as a primary means for achieving practical liberation from nature's limitations. Thus statism and individualism grow together while local institutions and respect for natural limits diminish. For all their differences, this ambition animated thinkers ranging from John Locke to John Dewey, from Francis Bacon to Francis Bellamy, from Adam Smith to Richard Rorty" (Deneen, p. 47).

Het belang van de staat in het faciliteren van vrijheid – naar de definitie van liberalen – is uitvoerig beschreven door onder andere Thomas Hobbes en John Locke. Om te voorkomen dat het individu zijn vrijheid zal aanwenden ten koste van de ander – omgeschreven als *homo homini lupus est* (de mens in een wolf voor zijn medemens) door Hobbes – dient een sociaal contract te worden aangegaan in de vorm van een staat met wetten. De wet dient echter niet als leidraad voor zelfbestuur, maar als middel tot het uitbreiden van persoonlijke vrijheid: "(...) law in its true notion is not so much the limitation as the direction of a free and intelligent agent to his proper interest, and prescribes no farther than is for the general good of those under that law; could they be happier without it, the law as an useless thing would of itself vanish; and that ill deserves the name of confinement which hedges us in only from bogs and precipices. So that, however it may be mistaken, the end of law is, not to abolish or restrain, but to preserve and enlarge freedom" (Locke 2002, 25).

Het is op dit punt dat Deneen de cirkel rond maakt door het volgende te stellen: Hoewel 'conservatieve' liberalen tegen uitbreiding van de staat zijn, grijpen zij zijn bevoegdheden aan om nationale en internationale markten veilig te stellen, om op deze wijze lokale vormen van bestuur, of traditionele normen die de rol van de markt in de gemeenschap beperken, te verdringen.

En hoewel 'progressieve' liberalen de staat als de ultieme beschermer van individuele vrij-

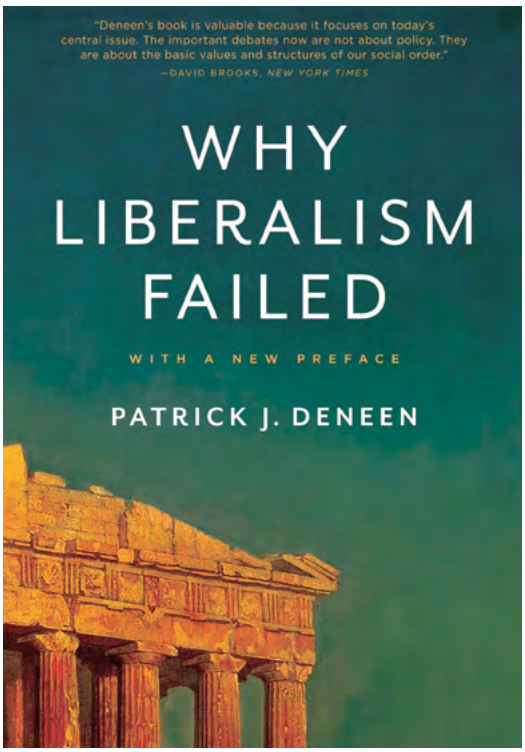

heid zien, houden zij zijn rol graag beperkt als het aankomt op normen en waarden, en geven zij de voorkeur aan het fenomeen van een 'markt van ideeën' van individuele kopers en verkopers: "especially in matters of sexual practice and infinitely fluid sexual identity, the definition of family, and individual choices over ending one's own life" (Deneen, p. 58).

Volgens Deneen leidt zowel liberalisme 'over links' als 'over rechts' tot een uitbreiding van de rol van de staat. Tegelijkertijd resulteert deze individualisering in leeglopende gemeenschappen. De rollen die deze diverse verbanden spelen (of speelden) zullen vervolgens over moeten worden genomen door de staat. En daarmee ontstaat een vicieuze cirkel.

De rol van technologie

Deneen stelt tevens dat technologie een grote mate van invloed heeft op vrijheid en de wijze op hoe deze door individuen en gemeenschappen wordt beleefd. In *popular culture* (e.g. films) wordt technologie op verschillende wijzen behandeld: niet alleen als mogelijke bedreiging of belofte, maar ook kijkend naar de rol die zij kan spelen in het voorkomen of veroorzaken van de apocalyps.

Hoe beïnvloedt technologie de mens zelf? Stelt technologie ons in staat om onszelf (verder) te bevrijden? Of knechten wij ons, al dan niet bewust, aan de onstuitbare stroom van technologische innovaties? En veranderen deze technologieën ons op fundamentele wijze? Het is op dit punt dat Deneen het volgende ter discussie wil stellen: de twee met elkaar in verband staande manieren waarop de moderne mens technologie onderscheidt en kenschetst; als iets dat ons vormt, en dit bewerkstelligd met een hoge mate van onafwendbaarheid: "Doing so requires me to take a step back into an exploration of what Aristotle called "the master science" of all sciences – political philosophy – and try to discern the deeper origins of humanity's new relationship to technology" (Deneen, p. 99).

Door technologie door een politieke lens te beschouwen, is het volgens Deneen mogelijk om te beargumenteren dat een volkomen nieuwe vorm van *politieke technologie* onze

huidige technologische samenleving mogelijk heeft gemaakt: "That form of technology was the modern republic (...) and above all it rested on the harnessing of self-interest in both the public and the private realms in order to secure human liberty and increase the scope, scale and extent of human power over nature" (Deneen, p. 101).

Deze nieuwe technologie en het daarmee geassocieerde liberalisme zijn verankerd in (bijvoorbeeld) de Amerikaanse Grondwet. Daarmee kan technologie volgens Deneen niet los worden gezien van politieke en sociale waarden en normen: haar ontwikkeling en toepassing wordt hierdoor beïnvloed (Deneen, p. 101) Het is niet de technologie zelf die ons vormt en beïnvloedt op manieren die zorgen baren en waarvan de effecten onvermijdelijk en onomkeerbaar zijn: het is de overheersende *politieke technologie* van het liberalisme die de uitingsvormen van technologie bepaalt en beïnvloedt: "It is less a matter of our technology 'making us' than of our deeper political commitments shaping our technology" (Deneen, p. 103).

Een voorbeeld hiervan zijn sociale media: vaak aangehaald als een vorm van technologie die een negatieve invloed heeft op haar gebruikers. Deneen refereert aan het artikel *Is Facebook Making us Lonely?* waarin de schrijver, Stephen Marche, bespreekt of Facebook bijdraagt aan toenemende mates van (ervaren) eenzaamheid, neerslachtigheid en depressie. In plaats van Facebook de schuld te geven, wijst Marche op de al bestaande voorliefde van Amerikanen om onafhankelijk en vrij te zijn: "Loneliness is one of the first things Americans spend their money achieving (...). We are lonely because we want to be lonely. (...) Loneliness is at the American core, a by-product of a long-standing national appetite for independence." Facebook is dus niet de oorzaak van onze eenzaamheid, maar slechts een middel voor individuen om onafhankelijkheid en vrijheid na te streven; en wanneer zij hierin slagen, soms ook eenzaamheid vinden.

Conclusie: vrijheid na liberalisme

Waarom zou het individu zich willen vormen naar de bestaande structuren binnen een gemeenschap als deze daarbuiten een veel grotere mate van vrijheid geniet? In de ogen van Deneen is het deze bandeloze vrijheid die uit zal monden in het onvermijdelijke einde van het liberalisme. Volgens Deneen zal de uitkomst van het liberalisme mogelijk een van twee vormen aannemen.

Het politieke systeem van 'liberalisme' zou kunnen voortduren, terwijl deze vormen aanneemt die slecht rijmen met zijn oorspronkelijke streven: "Contemporary liberalism will increasingly resort to imposing the liberal order by fiat – especially in the form of the administrative state run by a small minority who increasingly disdain democracy. End runs around democratic and populist discontent have become the norm, and backstopping the liberal order is the ever more visible power of a massive "deep state", with extensive powers of surveillance, legal mandate, police power, and administrative control. These methods will continue to be

deployed despite liberalism's claim to rest on consent and popular support. Such a conclusion is paradoxical, not unlike Tocqueville's conclusion in Democracy in America, in which he envisions democracy culminating in a new form of despotism" (Deneen, p. 180).

Een tweede mogelijke uitkomst is een waarin het liberalisme wordt vervangen door een ander systeem: "Most people envisioning such scenarios rightly warn of the likely viciousness of any successor regime, and close to hand are the examples of the collapse of the Weimar Republic and the rise of fascism, and Russia's brief flirtation with liberalism before the imposition of communism" (Deneen, p. 181).

Is een van deze beide mogelijkheden onvermijdelijk? Deneen opent hier de deur naar een 'humaan alternatief'. Hoewel hij toegeeft dat het formuleren hiervan ingewikkeld is, bij wijze van een *understatement*, en mogelijk pas na een aantal generaties voltooid zal zijn, neemt hij een drietal eerste stappen:

Ten eerste dienen de verrichtingen van het liberalisme te worden erkend en moet het verlangen om terug te gaan naar een 'pre-liberaal tijdperk' worden weerstaan. De verrichtingen moeten de basis vormen van het nieuwe, in combinatie van het achterlaten van de fundamentele oorzaken van haar falen.

Ten tweede is het van belang het tijdperk van ideologie te ontgroeien. Er dient geen vervangende ideologie te worden geformuleerd: "We should focus on developing practices that foster new steps of culture, household economics, and polis life" (Deneen, p. 183).

Ten slotte zal, op basis van de opgedane ervaring, een betere politieke en maatschappelijke theorie moeten worden gevormd. De contouren van een dergelijke theorie zijn al zichtbaar en worden ondersteund door de eeuwigdurende aantrekkingskracht van enkele basale politieke idealen die in de Westerse traditie hebben bestaan sinds de oudheid, zoals bijvoorbeeld zelfredzaamheid of eerbied voor autoriteit. Deneen meent een toenemende interesse in en populariteit van de 'Benedict optie' waar te nemen: het leiden van een teruggetrokken, grotendeels zelfvoorzienend leven in een gemeenschap van gelijkgezinden.[1]

Of de voorspelling van het einde van het liberalisme uit zal komen zal met het verstrijken van de tijd duidelijk worden. In zijn boek analyseert Deneen met een grondige kennis van de geschiedenis, filosofie, en recente (vak)literatuur de opkomst en (mogelijke) teloorgang van het liberalisme, en in het verlengde daarvan de liberale democratie. Zijn diagnose zal zelfs de meest overtuigde liberaal aanmoedigen om na te denken over de fundamenten van het liberalisme en de kwetsbaarheden die daarbinnen bestaan.

Het boek is veelomvattend en verrijkend. Daarmee is het boek voor geïnteresseerden bijzonder het lezen waard, en voor zij die het al gelezen hebben ook het herlezen waard.

Paul M.A. Werker is werkzaam in het bedrijfsleven en is daarnaast bestuurslid bij de VVD Den Haag.

Literatuurlijst

- Fukuyama, F., 'The End of History?', *The National Interest*, 1989, nr. 16, pp. 3-18.

- Locke, J., *The Second Treatise of Government and A Letter Concerning Toleration*, Mineola, 2002 [1689].

- Marche, S., 'Is Facebook Making us Lonely?', *The Atlantic*, mei 2012, URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2012/05/is-facebook-making-us-lonely/308930/.

- Mill, J.S., *On Liberty*, Mineola, 2002 [1859].

- Van Schie, P., *Varianten van liberalisme. Substromingen, schijnvormen en representanten*, Den Haag, 2021.

1. Hier noemt Deneen het boek *The Benedict Option* van Rod Dreher.